

Լևոն ՉՈՒԳԱՍՉՅԱՆ. Արշակ Ֆեթվաճյան. Երևան: Փրինթինֆո, 2011,
- 188 էջ, 123 նկար:

«Փրինթինֆո» տպագրատանը «Հայ արվեստի վարպետներ և գանձեր» խորագրի ներքո լույս տեսավ մատենաշարի առաջին պրակը, որը նվիրված է վաստակաշատ նկարիչ Արշակ Ֆեթվաճյանին (1866-1947): Վերջինիս ստեղծագործական ուղին ներկայացնող պատկերագիրքը կազմել և հեղինակել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի Հայ արվեստի պատմության ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի ամբիոնի վարիչ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Լևոն Չուգասյանը, որը Ա.Ֆեթվաճյանի արվեստի լավագույն գիտականերից է. նրա գրչին են պատկանում նկարչի մասին պատմող մի շարք հոդվածներ ու զեկուցումներ:

Ինչպես նշված է գրքի ծանոթության մեջ, «աշխատության հիմնական նպա-

տակն է ըստ ամենայնի լուսարանել մոռացության մատնված ազգային մեծ արվեստագետի գեղագիտական ժառանգությունը և ցույց տալ նրա կատարած նշանակալից դերը հայ գեղանկարչության և արվեստագիտության զարգացման գործում»: Ու թեպետ Ա.Ֆեթվաճյանը բնավ «մոռացության մատնված» արվեստագետներից չէ (այդ է վկայում պատկերագրքի վերջում բերված մատենագիտական

ընդարձակ ցանկը, էջ 159-167), այնուհանդերձ նկարչի արվեստն իսկապես կարոտ էր գիտական առավել համակողմանի ուսումնասիրության: Եվ պետք է ասել, որ Լ.Չուգասզյանի հեղինակած պատկերագիրքն այդ ուղղությամբ կատարված կարևոր քայլ է:

Արվեստաբանը գիրքը կազմել ու շարադրել է, հենվելով Ա.Ֆեթվաճյանի՝ Հայաստանի ազգային պատկերասրահում եղած ստեղծագործությունների, ինչպես նաև նկարչի՝ նույն թանգարանի հուշածեսագրային բաժնում, նրա անձնական ֆոնդում ամբարված լուսանկարների, արխիվային վավերագրերի, արվեստագետի անտիպ ձեռագրերի ու նամակների, մամուլում Ա.Ֆեթվաճյանին վերաբերող հոդվածների ու հաղորդումների, ցուցահանդեսների կատալոգների, վարպետի կազմած նկարացանկի և անհրաժեշտ այլ նյութերի վրա: Դրա հետ մեկտեղ Լ.Չուգասզյանը ծանոթացել, ուսումնասիրել, օգտագործել է նաև Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի վեհարանում և թանգարանում, Վենետիկի Ս.Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության թանգարանում, Նյու Յորքի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում, Բոստոնի «Հայրենիք» լրագրի խմբագրատանը, Հայ ճարտարապետության ուսումնասիրման կազմակերպության (Երևան) արխիվի, լուսանկարիչ Վահան Քոչարի (Երևան), նկարչի ազգականներ Աշոտ Կիլիկյանի (Երևան) ու Բզաբեյլա Ֆեթվաճյանի (Թբիլիսի) և այլոց մասնավոր հավաքածուներում պարզակազմ առանձին կտավներ, հազվադեպ լուսանկարներ, արվեստագետի կյանքի և գործունեության հետ կապված տեղեկություններ:

Լ.Չուգասզյանի հայերեն բնագիրը մեսրոպյան ուղղագրությամբ վերաշարադրել է բանասիրության թեկնածու Հայկանուշ Մեսրոպյանը: Օտար ընթերցողներին Ա.Ֆեթվաճյանի ստեղծագործության մասին պատկերացում են տալիս անգլերեն և ռուսերեն ծավալուն ամփոփումները:

Գիրքն աչքի է ընկնում ձևավորման ու տպագրության բարձր որակով, «Փրին-թինֆո» հրատարակչատանը հատուկ պրոֆեսիոնալ խնամքով:

Այն բացվում է Լ.Չուգասզյանի երախտագիտության խոսքով՝ ուղղված բոլոր նրանց, ովքեր նյութապես ու բարոյապես աջակցել, իրենց մասնակցությունն են բերել հատորի նախապատրաստման ու հրատարակման աշխատանքներին: Հեղինակը հատուկ շնորհակալությամբ է հիշում Լուս Անջելեսի «Արարատ-Էսթիջյան» թանգարանի հետ ունեցած իր համագործակցությունը՝ առանձնապես կարևորելով «այդ հաստատության անձնավեր և կամավոր ֆոնդապահ Մազի Մանգասարյան-Գոշինի խորհուրդներն ու օգնությունը» (էջ 6): Այս ներկայացվում է նվիրատուների՝ տարբեր կազմակերպությունների և մասնավոր անձանց անվանացանկը:

Գրքի նախաբանում ու դրան հաջորդող ներածության մեջ Լ.Չուգասզյանը կարճ բնութագրում է Ա.Ֆեթվաճյանի ստեղծագործությունը, մատնանշում նրա տեղն ու դերը նոր շրջանի հայ կերպարվեստում: Նկարչի կյանքն ու արվեստը լուսաբանող կենսագրական ակնարկը լի է ուշագրավ, նաև նորահայտ փաստերով ու տեղեկություններով: Շարադրանքի հենց սկզբնամասում Լ.Չուգասզյանը նկատում է, որ Ա.Ֆեթվաճյանը դարաշրջանի այն եզակի հայ արվեստագետներից էր, որոնց գեղարվեստական գործունեությունը չի սահմանափակվել մեկ ասպարեզով, այլ ստացել է լայն և բազմապիսի դրսևորումներ: Բավական է ասել, որ իր երկարատև կյանքի ընթացքում, հաստոցային նկարչությունից զատ, նա կերտել է նաև որմնանկարներ, ձևավորել թատերական ներկայացումներ, ստեղծել հայկական թրթաղրամների ու դրոշմանիշների էսքիզներ, կազմել ճարտարապետական ուրույն նախագծեր, հանդես եկել բանաստեղծական գրվածքներով ու ասույթներով, կերպարվեստին ու ճարտարապետությանը, նույնիսկ թատրոնին վերաբերող հոդվածներով...

Ընթերցողին քայլ առ քայլ ծանոթացնելով նկարչի կյանքում բախտորոշ նշանակություն ունեցող հանգամանքներին՝ Լ.Չուգասզյանը զուգահեռաբար նկարագրում ու վերլուծում է այս կամ այն տարիքում վարպետի վրձնած հատկանշական աշխատանքները: Հետևելով Տրապիզոնում ծնված և իր նախնական կրթությունը տեղի ազգային վարժարաններից մեկում ստացած Ա.Ֆեթվաճյանի հետագա «ողիսակա-նին», գրքի հեղինակը հատուկ ուշադրություն է դարձնում նրա մասնագիտական կրթությանը, ներկայացնում ուսուցիչներին՝ առաջին հերթին հիշատակելով 1883-ին Կ. Պոլսում բացված Կայսերական գեղարվեստի վարժարանի պրոֆեսոր Մալվատորե

Վարդիի և Հռոմի Ս.Ղուկաս ակադեմիայի պրոֆեսոր Չեզարե Մակարիի անունները, որոնք իսկապես նպաստել են հայ արվեստագետի գեղագիտական հայացքների ու գեղարվեստական ճաշակի կողմնորոշմանը:

Ա.Ֆեֆվաճյանի կենսագրության մեջ նշանակալից իրադարձություն էր 1888-ին Վենետիկի Ս.Ղազար կղզում նրա հանդիպումը Մխիթարյան միաբանության անդամների, հատկապես մեծանուն հայագետ Ղևոնդ Ալիշանի հետ, որի խորհրդով ընդօրինակում է միաբանության գրադարանի հայկական հին ձեռագրերը զարդարած միջնադարյան ծաղկողներ Իզնատիոս Հոռոմոսցու, Մարգիս Պիծակի, Ավագի, Թորոս Տարոնացու և այլոց մանրանկարները:

Անդրադառնալով Ա.Ֆեֆվաճյանի ուսանողական աշխատանքներին՝ Լ.Չուգասզյանը կանգ է առնում նկարչի մի շարք դիմանկարների վրա՝ հատուկ ուշադրություն հրավիրելով ներկայումս Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության քանդարանին պատկանող «Ղևոնդ Ալիշանի դիմանկարի» (1891) վրա, որն օժտված է գեղարվեստական որոշակի արժանիքներով, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով դուրս է մնացել մասնագետների տեսադաշտից: Ա.Ֆեֆվաճյանի ուսանողական հաջող աշխատանքներից է «Ավետարան ընթերցող քահանան» (1889, ՀԱՊ) յուղանկարը, որն աչքի է ընկնում գույների ներդաշնակ համադրությամբ, լուսաստվերային կենդանի խաղով և որտեղ առավել ցայտուն դրսևորվել են եվրոպական դասական արվեստի հանդեպ նկարչի սերն ու խոնարհումը:

Ա.Ֆեֆվաճյանի համար ստեղծագործական առումով բեղմնավոր էին ուսումնապարտելուց հետո՝ 1891-1895 թվականներին, Վիեննայում նրա անցկացրած տարիները, երբ ազատ արվեստագետի կյանքով ապրող նկարիչը մի շարք դիմանկարների և բնանկարների հետ մեկտեղ ստեղծում է նաև իրադարձային, թեմատիկ խոշոր, լայնաշունչ գործեր: Դրանցից Լ.Չուգասզյանն առանձնացնում է Հայաստանի ազգային պատկերասրահում պահվող «Արևելյան փոստ» («Թուրքական սուրհանդակն Անատոլիայում», 1892) և «Մուլթան Մուհամմեդ Առաջինի դամբարանը Բրուսայում» (1894) յուղաներկ կտավները, որոնցում նկարչի ստեղծագործական ձեռագիրը բյուրեղանում ու միանգամայն անկաշկանդ է դառնում:

Ա.Ֆեֆվաճյանի կենսագրության անմոռաց էջերից էր 1896-ին՝ եվրոպական մի շարք երկրներում շրջագայելուց հետո, Ղրին կատարած ուղևորությունը, որտեղ նա հանդիպում է մեծ ծովանկարիչ Հ.Այվազովսկու հետ, որից ուսանելի դասեր է առնում և հետագայում ծովային բազում տեսարաններ վրձնում՝ էլ ավելի ընդլայնելով իր նկարների ժանրային ցանկը:

Ա.Ֆեֆվաճյանի մասնագիտական գիտելիքների խորացման ու հմտությունների կատարելագործման տեսակետից կարևոր դեր են խաղացել Ռուսաստանի մայրաքաղաքում՝ Սանկտ Պետերբուրգում նրա անցկացրած տարիները (1896-1903): Հենց այստեղ՝ Ս.Պետերբուրգում է սկիզբ առնում ու հետագայում սերտանում Ա.Ֆեֆվաճյանի և նրա հասակակից, ծնունդով վանեցի մեկ այլ նկարչի՝ Փանոս Թերլեմեզյանի մտերմությունն ու ստեղծագործական փոխադարձ կապը, որի մասին, ի դեպ, խոսում է նաև նրանց առանձին կտավների միջև նկատվող նմանությունը: Ռուսաստանի մայրաքաղաքում Ա.Ֆեֆվաճյանը կարճ ժամանակում լուրջ հաջողությունների է հասնում: Բավական է ասել, որ հայ արվեստագետն ընտրվում է Ռուս ջրանկարիչների կայսերական միության անդամ, դառնալով վերջինիս այլազգի միակ ներկայացուցիչը: Նա մասնակցում է քաղաքում անընդհատ բացվող ցուցահանդեսներին, որտեղ ջրաներկ գործերից բացի հանդիսատեսի դատին է հանձնում նաև իր յուղաներկ նորաստեղծ կտավները՝ «Պետերբուրգի Ամառային այգում» (1897), «Պետերբուրգի կնոջ դիմանկարը» (1898), «Բոյարի աղջիկը» (1902), «Օրիորդ Պոնսի դիմանկարը» (1902) ևն: Նույն տարիներին նա անհատական ցուցահանդեսներ է կազմակերպում ռուսական կայսրության հայաշատ վայրերում՝ Բաթումում (1899), ապա Թիֆլիսում (1900): Հետաքրքիր է, որ Թիֆլիսի հայ մամուլը, մասնավորապես «Մուրճ» ամսագիրն ու «Մշակ» շաբաթաթերթը, ողջունելով Ա.Ֆեֆվաճյանին և գովելով նրա արվեստը, այդուհանդերձ ամիսսանքով նկատում են. «Լավ է, բայց հայկական չէ»: Ինչպես նշում է Լ.Չուգասզյանը, այդ դիտողությունից ազդված 34-ամյա նկարիչը շուրջ երեք ամիս ճամփորդում է Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերով, ի մտոն ծանոթանում հայ

արվեստի հուշարձաններին, նկարում ճարտարապետական կիսավեր ու կանգուն կոթողները, առավելապես՝ Անիի հրաշակներտ շինությունները: Տարիներ անց, վերհիշելով հայրենի երկրից ու հայկական միջնադարյան շինարվեստից ստացած իր առաջին տպավորությունները, ծերունի նկարիչը խոստովանում է. «Լեզվով չի պատմվի այն փուլումը, որ իմ մեջ տեղի ունեցավ, երբ աչքերովս տեսա այն ամենը, ինչի մասին քիչ ու միչ տեղյակ էի միայն հատուկեմտ աղքատիկ, լղար տեղագրություններից, որ մեկ-մեկ զարդարված էին եվրոպացի ճամփորդների գրքերից քաղած պատահական պատկերներից» (էջ 47): Լ.Չուգասյանի խոսքերով, հենց այդ ժամանակ է Ա.Ֆեֆվաճյանի մեջ «ձայն առնում ազգային արժանապատվությունը», և նա հաստատ վճռում է «հայրության արժեքն ու արժանիքը չիմացողների համար վեր հանել» հայ ժողովրդի գեղարվեստական հանճարի կատարյալ դրսևորումներից մեկի՝ մեր միջնադարյան ճարտարապետության «անաղարտ դիմապատկերը» (էջ 47):

Այսուհետ Ա.Ֆեֆվաճյանը հաճախ է շրջում Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում, քանիցս լինում Անիում, նկարում հարազատ երկրի գեղեցիկ տեսարանները, այդ թվում նաև՝ Սևանա լճի, Արագած լեռան, Մասիսի պատկերները: Բայց նկարչի ստեղծագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ են զբաղեցնում նախընթաց դարի առաջին երկու տասնամյակներում նրա կերտած բազմաթիվ ջրանկարներն ու մատիտանկարները, որոնցում արվեստագետը ջանասիրաբար, վավերագրական ճշտությամբ թղթին է հանձնել հայկական եկեղեցիների ու տաճարների, բերդերի ու պարիսպների, աշխարհիկ շենքերի ու շինությունների ճարտարապետական արտաքին տեսքը, ինչպես նաև պատմական Հայաստանի տարբեր գավառների հայ կանանց գունագեղ, նախշուն տարազները: Եվ միանգամայն իրավացի է Լ.Չուգասյանը, ով ընթերցողին ներկայացնելով Ա.Ֆեֆվաճյանի շուրջ քսան տարվա շնորհակալ գործը, եզրակացնում է. «Եթե Ա.Ֆեֆվաճյանը միայն այս հնագիտական, ազգագրական աշխատանքը կատարած լիներ, դա էլ բավական էր, որ նրա անունը ոսկե տառերով հավերժանար մեր մշակույթի նվիրյալների շարքում» (էջ 49): Ըարունակելով ու հիմնավորելով իր միտքը՝ պատկերագրի հեղինակը շեշտում է, որ Ա.Ֆեֆվաճյանի վավերական այդ նկարների նշանակությունը զնայով էլ ավելի մեծանում է: «Ժամանակի հոլովույթի հետ, - գրում է Լ.Չուգասյանը, - բազմապատկվում է Ա.Ֆեֆվաճյանի փաստանկարների արժեքը: Այդ երկերն անզին են ոչ միայն այն պատճառով, որ պատկերված կոթողներն անցյալում լուսանկարված չեն եղել կամ այժմ գտնվում են Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից դուրս, այլև որովհետև դրանց մեծ մասն այսօր արդեն գոյություն չունի: Ինչ վերաբերում է հայուհիների տարազներին, ապա անհրաժեշտ է հիշել, որ 1915թ. Մեծ եղեռնի և դրան հաջորդած տարիներին հայ ժողովրդին վիճակված փորձությունների հետևանքով ոչնչացան հազարավոր մարդիկ ու անհետացան հայ ազգագրության համար բացառիկ արժեք ունեցող մասունքներ, այդ թվում և հայկական տարազների բազմատեսակ նմուշները» (էջ 49):

1906-ին, երբ Ա.Ֆեֆվաճյանը կրկին հայտնվում է Վիեննայում, նա իր առավել բնորոշ աշխատանքների, հիմնականում Անին ցուցադրող ջրաներկ թերթերի գունավոր լուսանկարներով մի փունջ բացիկներ ու պատկերաքարտեր է հրատարակում, որոնք անմիջապես տարածվում և ջերմ ընդունելություն են գտնում հայ հասարակայնության, մտավոր խավի լայն շրջաններում: Ոգևորված արվեստագետը ցանկանում է Անիի հուշարձաններին նվիրված իր նկարաշարքը համալրել և ամբողջացնել նոր կտավներով ու հետագայում դրանք տպագրել մի պատկառելի մատյանի տեսքով: Այդ մասին նա լավատեսությամբ գրում է ակնավոր հայագետ Հակոբոս Թաշյանին հղած իր նամակներից մեկում. «Չզիտեմ ինչու, հավատացած եմ, որ կհաջողի զլուխ բերել այս գործը, որի նման բան հայր դեռ չի արել» (էջ 63): Ա.Ֆեֆվաճյանն իրոք ընդլայնում-ընդարձակում է Անին պատկերող իր նկարաշարքը, բայց նրան այդպես էլ բախտ չի վիճակվում լույս աշխարհ բերել մեծածախս այդ ճոխ պատկերագիրքը, ինչպես ասպարդյուն, անկատար է մնում նաև վարպետի մեկ այլ երագանքը՝ առանձին այբոմով հրատարակել ազգային տարազներով հանդերձված հայուհիների վերոհիշյալ նկարները:

Անցած դարի առաջին երկու տասնամյակները Ա.Ֆեֆվաճյանի ստեղծագործական կյանքի ամենաբեղուն տարիներն էին: Հենց այդ ժամանակ է նկարիչը վրձնել և Թիֆլիսում (1900, 1908), Բաթումում (1902) ու Պյատիգորսկում (1902) բացված իր ան-

հատական ցուցահանդեսներում ներկայացրել կովկասցի ծեր լեռնականի (1903), դափով կնոջ (1905), Միքայել վարդապետ Տեր-Սիմայանի (1907), եգիպտացի գեղջուկ տղայի (1909) դիմանկարները, «Մանուկ Հայաստան (Մասունցի հայ կինը)» (1903) և «Մի դրվագ ռուս-ճապոնական պատերազմից» (1905) թեմատիկ պատկերները, ավետարանական կերպարներով ու պատմություններով ներշնչված «Տիրամայրը մանկան հետ» (1909), «Աղոթքը Գեթսեմանի պարտեզում» (1910) և «Հարկի դրամը» (1910) մեծադիր կտավները, որոնցում հստակ երևում է Ա. Ֆեթվաճյանի՝ ընդհանուր առմամբ իրապաշտական, երբեմն ռոմանտիկ երանգավորում ձեռք բերող, իսկ որոշ դեպքերում (հատկապես լուսանկարների օգնությամբ կատարված դիմանկարներում) ակադեմիական «ավարտվածության» և նույնիսկ նատուրալիստական ճշտամտության հասնող գեղարվեստական լեզուն ու ոճը:

Նշված աշխատանքներից զատ, Ա. Ֆեթվաճյանը բավականին ժամանակ է տրամադրում նաև հայկական եկեղեցիների արտաքին ու ներքին հարդարման գործին. 1906-ին նա յուղաներկ պատատներով, որմնանկարներով ու քանդակագործ դրվագներով է զարդարում Թիֆլիսի Քամոյանց Ս. Գևորգ եկեղեցին (1930-ական թվականներին, Վրաստանի իշխանությունների հրահանգով, հիմնահատակ ավերվել է), 1909-ից մինչև 1914 թվականը նվիրվում Թիֆլիսի Կուսամաց անապատի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու (սա էլ, իր հերթին, արդեն մեր օրոք, քարուքանդ է արվել, դրսից ձևախեղվել, ներսից նկարապատվել ու վերածվել է «վրացական» տաճարի) նորոգման ու հարդարման աշխատանքներին, Ռուսաստանի Արմավիր քաղաքում բարեգաղտում հայկական Ս. Գևորգ եկեղեցին (կործանվել է Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ֆաշիստական օրոժի ռմբակոծության ժամանակ), իսկ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին վերակառուցում, ձևավորում ու հարդարում Կարսի Ս. Խաչ եկեղեցու բնը, խաչկալն ու դռները, զիսավոր խորանում տեղադրելով իր իսկ վրձնած «Տիրամայրը մանկան հետ» սրբապատկերը:

Դրան զուգահեռ Ա. Ֆեթվաճյանն իր ուժերն է փորձում նաև թատերական ձևավորման ասպարեզում: Նրա էսքիզներով են պատրաստվել 1916-ին Թիֆլիսում ներկայացված՝ Լևոն Շանթի «Կայսր» և Դերենիկ Դեմիրճյանի «Դատաստան» պիեսների բեմական դեկորներն ու զգեստները:

1918-ի ամռանը Հայաստանի նորանկախ պետության դեկավար Արամ Մանուկյանի հանձնարարությամբ Ա. Ֆեթվաճյանը կատարում է հայկական թղթադրամների և նամականիշերի նախանկարները, որոնցում «արվեստագետն ընտրել է հայության համար խորհրդանշական երևույթներ ու մանրամասներ. զույգ Մասիսները, ճախարակով հայ գեղջկուհին, օձին թրատող արծիվը և այլն» (էջ 86): Մակայն 1920-ին Փարիզի և Լոնդոնի տպարաններում վերջապես բազմացված այդ արժեթղթերը քաղաքական իրավիճակի բերումով՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման պատճառով, այդպես էլ չեն դրվում շրջանառության մեջ:

Նույն թվականի գարնանը Փարիզում՝ Լուվրի Դեկորատիվ արվեստի, իսկ մեկ տարի անց նաև Լոնդոնի «Վիկտորիա և Ալբերտ» թանգարաններում բացվում են Ա. Ֆեթվաճյանի՝ հայկական ճարտարապետության կոթողներն ու ազգային տարագները ներկայացնող ցուցահանդեսները, որոնք «առաջ են բերում հայ և օտար քննադատների հիացմունքը և հայտնություն դառնում քրիստոնեական արվեստի մասնագետների համար» (էջ 92):

1922-ին նկարիչը մեկնում է ԱՄՆ, որտեղ և անցնում են նրա կյանքի վերջին քսանհինգ տարիները, որոնց մասին եղած տեղեկությունները սակավաթիվ են: Բայց Լ. Չուգասյանին հաջողվել է արվեստագետի կենսագրության այդ շրջանին վերաբերող լրացուցիչ նոր տեղեկություններ գտնել: Նախորդ շրջանների համեմատությամբ, Ամերիկայում Ա. Ֆեթվաճյանի ստեղծագործական ակտիվությունը՝ նվազել, իսկ գեղարվեստական գործունեության ոլորտը նեղացել է, թեև նա անհատական ցուցահանդեսներ է ունեցել Նյու Յորքում (1922), Չիկագոյում (1923), Փրինստոնում (1923) և Բոստոնում (1932), մասնակցել գեղարվեստական այլ ստուգատեսների, դասախոսությունների կարդացել հայ կերպարվեստի մասին, տպագրել հոդվածներ ու բանաստեղծական թախծոտ տողեր, արվեստի պատմությանը նվիրված աշխատություններ գրել: Իսկ կյանքի վերջում Ա. Ֆեթվաճյանի հրատարակած «Իմ մտքերը»

(Բոստոն, 1941) վերտառությանը ասույթների գիրքը, Լ.Չուգասայանի բառերով, «անգին վկայություն է արվեստագետի մտահոգությունների, աշխարհայացքի, գեղագիտական ճաշակի և կենսափորձի մասին» (էջ 113):

Պատկերագրքի հեղինակը հատուկ երախտագիտությանը է նշում Հայաստանի Առաջին հանրապետության մախկին հյուպատոս Մանվել Տեր-Մանվելյանի անունը, որի շնորհիվ Նյու Յորքում նյութական վատթար պայմաններում հայտնված ու հուսալքված նկարիչը ապահով և բարեկեցիկ տանիք է գտնում Բոստոնում, ուր դառնում է Տեր-Մանվելյանների հյուրընկալ ընտանիքի լիիրավ անդամը:

Ամերիկայում Ա.Ֆեթվաճյանի վրձնած նկարների մեծ մասը բնականից, երկակայությամբ կամ հիշողությամբ, երբեմն նաև՝ լուսանկարների օգնությամբ ստեղծված պորտրետային աշխատանքներ են, որոնք հիմնականում լուծված են ռեալիստական կամ ակադեմիական ավանդապաշտ եղանակներով, դեղնամոխրագույն կամ շագանակագույն «թանգարանային» երանգներով: Պատկերագրքում վերարտադրված այդ կտավներից մեծամասամբ տպավորություն են թողնում, մասնավորապես, ԱՄՆ-ում Հայաստանի Առաջին հանրապետության դեսպան Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փաստրմաջյան), ՀՅԴ կուսակցության հիմնադիրներ Բրիտանիայի Սիբայեյանի, Միմոն Զավարյանի և Ստեփան Զորյանի (Ռոստոմ), վաղմիջնադարյան հայ փիլիսոփա, թարգման, եկեղեցական գործիչ Եզնիկ Կողբացու դիմանկարները: Ավելի աշխույժ տրամադրությամբ, բազմերանգ ու վառ գույներով են օժտված կարմիր գլխաշորով և կապուտաչյա շիկահեր աղջիկների ժպտադեմ պատկերները: Հոգեբանական խոր մեկնաբանություն ստացած, դրամատիկ կերպարներից է Գրիգոր Նարեկացու դիմանկարը: Ա.Ֆեթվաճյանի այս ստեղծագործությունը, Լ.Չուգասայանի կարծիքով, «ցուցադրում է հայության բոլոր ժամանակների ամենամեծ բանաստեղծին հոգեկան վերացման և «ի խորոց սրտի» իր խոսքը Աստծուն հասցնելու պահին» (էջ 104):

Նույն տարիներին նկարչի կերտած պորտրետային այլ աշխատանքներից պատկերագրքում հիշատակված են Արմենուհի և Հայկ Տեր-Մանվելյանների, ինչպես նաև ամերիկահայ լուսանկարիչ Ջոն Կարոյի դիմանկարները: Միյուրքահայ մամուլում հաճախ է վերատպվել 1930-ականներին Ա.Ֆեթվաճյանի վրձնած, այսօր Հայաստանի ազգային պատկերասրահում գտնվող «Կեսարի դիմարը» («Հիտուսի դիրքը դրամի հանդեպ») յուղանկարը, որը բացահայտ աղերսներ ունի Տիգրանի համանուն ստեղծագործության հետ:

Ամերիկայում Ա.Ֆեթվաճյանի գեղարվեստական գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն հաստոցային նկարչությամբ: Ինչպես պարզվում է, արվեստագետը զբաղվել է նաև հայկական տարբեր եկեղեցիների արտաքին ու ներքին հարդարման աշխատանքներով և ճարտարապետական մախագծերով, որոնցից է Բոստոնի գերեզմանատներից մեկում հայ ակամավոր դերասան Հովհաննես Զարիֆյանի շիրմին դրված հուշարձան-խաչքարը:

Ա.Ֆեթվաճյանի կյանքն ընդհատվել է 1947-ի հոկտեմբերի 7-ին, երբ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից նա տունդարձի հրավեր էր ստացել և արդեն պատրաստվում էր հայրենիք վերադառնալ: Դրա փոխարեն մեկ տարի հետո Երևան հասավ ու հողին տրվեց նրա աճյունը: Արվեստագետի կտակի համաձայն, հայրենիք ուղարկվեցին և Հայաստանի պետական պատկերասրահում հանգրվան գտան նրա լավագույն նկարները, որոնք ներկայացվեցին 1948-ին այստեղ բացված ցուցահանդեսում: Հետագայում հանրապետության մայրաքաղաքում կազմակերպվեցին նկարչի հետմահու ևս մի քանի ցուցահանդեսներ (1956, 1964, 1998 և 2009):

Գրքի ավարտին Լ.Չուգասայանը կրկին շեշտում է հայ կերպարվեստում նկարչի «թողած խոր ակոսը» և եզրակացնում. «Այդ ավանդը մախ պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ նա մեր գեղանկարիչներից առաջինը ըմբռնեց հայ հին ճարտարապետության գեղագիտական արժեքը և իր ջրաներկ աշխատանքների պատկերման առարկա դարձնելով այն, պարբերաբար սկսեց «վերակենդանացնել» լավագույն կոթողները... Նա իր գործընկերների մեջ նաև առաջինն ըմբռնեց հինավուրց քանդակագործության, մանավանդ եկեղեցիների ու վանքերի ձևավորումների ամանց հմայքը և հարյուրավոր մատիտանկարներ ստեղծեց՝ ընդօրինակելով դրանց լավագույն նմուշները: Ա.Ֆեթվաճյանը հայ նկարիչներից առաջինը և այն էլ ճիշտ

ժամանակին նկատեց հայ կանանց տարազի գեղեցկությունը... Բացի այդ, նա հայ արվեստի անդաստան բերեց ազգային-ազատագրական պայքարի հերոսական քենաները... Ի վերջո, նա հայ արվեստը հարստացրեց կանացի սքանչելի դիմանկարներով» (էջ 115-116): Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով հայ կերպարվեստում Ա.Ֆեթվաճյանի վաստակին տրված այս գնահատականների և կարծիքների հետ, այդուհանդերձ հարկ ենք համարում նշել, որ Ա.Ֆեթվաճյանից առաջ, դեռ 1890-ական թվականներին, իր առանձին աշխատանքներում հայ ճարտարապետության գեղագիտական արժեքն արդեն ըմբռնել ու պատկերման առարկա էր դարձրել Վարդգես Մուրեճյանցը (հիշենք թեկուզ վերջինիս հետևյալ կտավները. «Էջմիածնի տաճարի զանգակատունը», 1891, «Անիի Կուսանաց վանքի ավերակները», 1892, «Գայանեի եկեղեցին», 1893, «Հոփսիսիմեի եկեղեցին Էջմիածնի մոտ», 1897), իսկ հայ կանանց տարազի գեղեցկությունը նկատել է դեռ Հակոբ Հովնաթանյանը, էլ չենք խոսում նույն Մուրեճյանցի մասին: Մասամբ կարելի է համաձայնել նաև Լ.Չուգասոյանի այն տեսակետին, թե «Ա.Ֆեթվաճյանը հայ նկարիչներից առաջինն է սկսում պատմական անձանց երևակայական դիմանկարների պարբերական ստեղծման գործը» (էջ 104), քանզի դրանից շատ ավելի վաղ պատմական անձանց երևակայական կերպարներին պարբերաբար անդրադարձել են արևելահայ և արևմտահայ մի շարք վարպետներ՝ Հովհաննես Աֆանդյանցը («Գրիգոր Լուսավորիչը և հայ հոգևոր ու աշխարհիկ գործիչները», 1837), Հովհաննես Պեյգատը («Գրիգոր Լուսավորիչ», 1844, «Թադևոս և Բարդուղիմեոս առաքյալները», 1866), Ստեփանոս Ներսիսյանը («Մեսրոպ Մաշտոց», 1882, «Մահակ Պարթև», 1882), Մամբրե Մարկոսյանը («Գրիգոր Լուսավորիչ, որդիք և թոռունք», 1896), Պետրոս Սրապյանը («Մեսրոպ Մաշտոցի տեսիլքը», 1896), Եղիշե Թադևոսյանը («Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքը», 1901), Վարդգես Մուրեճյանցը («Գրիգոր Լուսավորիչը», 1916, IV դարի հայ եկեղեցական գործիչներ Սժրնա Ա.Հակոբի և Ներսես Ա Մեծի զուգասպատկերը, 1917) և այլոք:

Գտնում ենք, որ Լ.Չուգասոյանը, ինչպես և հենց ինքը՝ Ա.Ֆեթվաճյանը, չափազանցում են իտալացի նկարիչ Չեզարե Մակարիի (1840-1919) ստեղծագործական կարողությունները՝ նրան բնութագրելով որպես «մեծահամբավ», «ամենամեծ», «անմահ», «հանճարեղ» վարպետ (էջ 21, 22, 48), այնինչ XX դարի իտալացի հեղինակավոր արվեստարան Ռոբերտո Լոնգին խիստ բացասական է արտահայտվում պահպանողական-ավանդամոլ, հետադիմական դիրքերում կանգնած այդ ակադեմիստի մասին¹: Ի դեպ, դառնալով Ա.Ֆեթվաճյանի ուսուցիչներին, ցանկալի էր հիշատակել նաև հայազգի նկարիչ և քանդակագործ, Օսմանյան գեղարվեստական վարժարանի հիմնադիրներից մեկի՝ Երվանդ Ոսկանի անունը, առավել ևս, որ գրախոսվող պատկերագրքում վերատպված (էջ 142), աշակերտության տարիներին Ա.Ֆեթվաճյանի վրձնած «Ֆորտունայի տաճարը Հոռոմում» (1890, ՀՄՊ) ջրանկարը թե՛ ընտրված մոտիվով, թե՛ կոմպոզիցիոն կառուցվածքով և թե՛ կատարման եղանակով ուղղակիորեն ազդված է Երվանդ Ոսկանի «Անտիկ տաճարը» (1876) ջրանկարից²:

Ա.Ֆեթվաճյանին նվիրված պատկերագրքում կան առանձին անճշտություններ, որոնք կարող են ապակողմնորոշել ընթերցողներին: Այսպես, գրքի 111 և 112 էջերում՝ կենսագրական ակնարկում և լուսանկարներից մեկի բացատրագրի մեջ, սխալ է նշվել դերասանապետ Հովհաննես Չարիֆյանի անունը. Հովհաննեսն այստեղ Հարություն է դարձել: Ա.Ֆեթվաճյանին է վերագրվել և պատկերագրքում զետեղվել «Չիթենի» (Թիֆլիս, 1915) գրական ժողովածուի կազմը զարդարող՝ իրականում Գևորգ Բաշինջաղյանի վրձնին պատկանող Արարատ լեռան բնանկարը (էջ 76)³:

Գրքի վերջում Լ.Չուգասոյանի բերած՝ նկարչի հեղինակած և նրա մասին եղած գրականության ցանկից դուրս են մնացել Ա.Ֆեթվաճյանի՝ նույն «Չիթենու» մեջ

¹ Տե՛ս. Лонги Роберто. От Чинабуэ до Моранди. Москва, “Радуга”, 1984, с. 249 и 251.

² Երվանդ Ոսկանի այս նկարի գունավոր վերատպությունը տես. Kürkman Garo. Armenian painters in the Ottoman Empire (1600–1923). Volume 2, Istanbul, Matusalem publications, 2004, p. 680–681.

³ Այդ ժողովածուի նկարագրողման հեղինակների մասին տես. Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Եր., 2009, էջ 40 և 240:

տպագրված ճանփորդական նոթերը⁴, ինչպես նաև արվեստագետի ստեղծագործական ուղին այս կամ այն չափով լուսաբանող՝ Կ. Պոլսի Սուրբ Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի տարեգրքի, Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցի» և 1923-1926 թվականներին Բոխարեստում Հակոբ Միրունու խմբագրությամբ լույս տեսած «Նավասարդ» հանդեսի հոդվածները⁵:

Մեր նկատումներն ու դիտարկումները բնավ չեն ստվերում կամ նսեմացնում Ա. Ֆեթվաճյանի ստեղծագործության լավագույն գիտակներից մեկի՝ պրոֆեսոր Լ. Չուգասյանի աշխատության գիտական արժանիքները: Կատարվել է իսկապես գնահատելի ու շնորհակալ գործ, ընթերցողի սեղանին է դրվել վաղուց սպասված, անհրաժեշտ մի գիրք՝ հասցեագրված ոչ միայն մասնագետներին՝ արվեստաբաններին և հայ կերպարվեստի պատմաբաններին, այլև ավագ դպրոցի աշակերտներին, գեղարվեստական բուհերի և համալսարանների ուսանողներին, արվեստասեր հանրությանը: Սա հայ վաստակաշատ նկարիչ Ա. Ֆեթվաճյանին երբևէ նվիրված առավել հանգամանալից ու լիակատար ուսումնասիրությունն է, որը հուսալի հիմք է դնում այդ ուղղությամբ հետագա՝ առավել մանրախույզ պրպտումների համար:

Արարատ ԱՂԱՍՅԱՆ

⁴ Տե՛ս **Ֆեթվաճյան Ա.**, Եզիպտոսի բուրգերը և Սփինքսը // Չիթենի. գրական ժողովածու հայ գրականագետների, Թիֆլիս, «Մամուլ» ընկերություն, 1915:

⁵ Տե՛ս **Ֆեթվաճյան Ա.** // Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 244: Նկարիչ Ֆեթվաճյանը Լոնդոնում // Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 200: **Արշակ Ֆեթվաճյան** // Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Վիեննա, 1925, էջ 197: **Վաչէ** [Միրունի Հակոբ, Ճոլոյան Հակոբ], Վրձնի երկու վարպետներ (Թերլեմեզյան և Ֆեթվաճյան) // Նավասարդ, Բոխարեստ, 1923, Ա հատոր, Ա պրակ, էջ 32: **Վաչէ** [Միրունի Հակոբ, Ճոլոյան Հակոբ], Ամերիկայի գեղարվեստի բանասերների միացյալ համագումարը // Նավասարդ, Բոխարեստ, 1923, Ա հատոր, Դ պրակ, էջ 127: **Վաչէ** [Միրունի Հակոբ, Ճոլոյան Հակոբ], Հայկական ճարտարապետությունը // Նավասարդ, Բոխարեստ, 1925, Բ տարի, Ա պրակ, էջ 224: **Արշակ Ֆեթվաճյան** // Ընդարձակ տարեգիրք Սուրբ Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի, Ստամբուլ, 1948, էջ 425: